

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

פרשת נח, תשס"ח
מספר 725מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

ארץ כוש ויהודי אתיופיה

ובְּנֵי חָם פֹּשׁ וּמִצְרַיִם וּפּוּט וּכְנַעַן. וּבְנֵי כּוּשׁ סֶבֶא וְחַוִּילָה וְסִבְתָּה וְרַעְמָה וְסִבְתָּכָא וּבְנֵי רַעְמָה שָׁבָא וְדָדָן. וְכוּשׁ
 יָלַד אֶת נִמְרֹד הוּא הֵחֵל לְהִיטֵב גִּבּוֹר בְּאָרֶץ (י' ו-ח).
 ארץ כוש נזכרת בתנ"ך כמה פעמים,¹ וכן מוזכרים גם יוצאי כוש² – הכוּשִׁים.³ צבע העור השחום של הכוּשִׁים הביא
 את חז"ל להשתמש בתואר 'כושי' לתיאור איש או חפץ משונה במראהו.⁴
 מסורת יהודי אתיופיה מזהה את ארץ כוש עם ארץ מוצאם, אך יש עוד מסורות קדומות המזהות את ארץ כוש עם
 מקומות אחרים בעולם העתיק:

א. ליד הודו. בתלמוד בבלי (מגילה יא ע"א) מובא: "מהדו ועד כוש, רב ושמואל: חד אמר הודו בסוף העולם וכוש
 בסוף העולם, וחד אמר הודו וכוש גבי הדדי הוו קיימי" (זה ליד זה היו קיימים). התבלין זנגביל מוזכר בחז"ל בתור
 'המלתא דאתיא מבי הַנְדוּאִי' (תבלין הבא מהודו) ופירש רש"י: 'הַנְדוּאִי – כושיים',⁵ 'מבי הַנְדוּאִי – מארץ כוש'.⁶
 ב. עַרְב. תרגום יהונתן לפסוק שבראש מאמרנו: "ובְּנֵי דְחָם כּוּשׁ וּמִצְרַיִם וּפּוּט וּכְנַעַן וְשׁוּם אֶרְכִיּוֹתָהוּם עַרְבֵי
 וּמִצְרַיִם וְאַלְיָחֻרוֹק וּכְנַעַן" (ובני חם כוש ומצרים ופוט וכנען ושם ארצותיהם ערביא ומצרים ואלִיחֻרוֹק וכנען).
 לשיטתו, ארץ כוש היא עַרְבֵי. ייתכן שכוונתו לפרובינציה הרומית Arabia בדרום מזרח עבר הירדן.

ג. בין ארץ ישראל למצרים. אפשרות זאת משתמעת מתיאור מלחמת אסא מלך יהודה וזרח הכושי (דבהי"ב יד:ח-יד)
 שנערכה בין מְרִשָּׁה ובין גרר. הכוּשִׁים מתוארים שם כאנשי מדבר היושבים באוהלי מקנה ומגדלים צאן וגמלים (כך
 משמע גם בדבהי"א כא:טז). ומסופר במדרש (שמות רבה פרשה י'): "מכות שהביא הקב"ה על המצריים עשו שלום ביניהם. כיצד? היה מחלוקת בין בני חם ובין המצריים. המצריים
 אומרים: עד כאן תחומינו, והכוּשִׁים אומרים: עד כאן תחומינו. כיון שבאו הצפרדעים – עשו שלום ביניהם. הגבול
 שהיו נכנסין לתוכו הצפרדעים, ידוע שהשדה שלו (המצרי), ושאינן נכנסין בתוכו הצפרדעים – ידוע שאין השדה שלו.
 ממדרש זה משמע שארץ כוש צמודה לארץ מצרים. לפי זיהוי אפשרי זה ייתכן שארץ כוש היא מדין,⁷ ואפשר לקבל
 את הפרשנות שאשת משה הכוּשִׁית⁸ היא צפורה המדיינית. ייתכן שגם חבקוק הנביא מזהה את ארץ כוש עם מדין:
 "תחת אָנֹן רְאִיתִי אֶהְלֵי כּוּשָׁן, יִרְגְּזוּן יְרִיעוֹת אֶרֶץ מִדְיָן" (ג:ז).

1 למשל, בר' ב:יג; מל"ב יט:ט; יש' יא:יא.

2 במד' יב:א; שמו"ב יח:כא-לב; ועוד.

3 בימינו המילה 'כוּשִׁים' נחשבת מילת גנאי לשחומי עור יוצאי אפריקה, לכן מקובל שלא להשתמש בה. אבל בתנ"ך ובמקורות חז"ל
 אין למילה זו משמעות שלילית. אדרבה, משמעותה בדרך כלל אפילו חיובית. ראו לדוגמה: ספרי במדבר פסקא צט – "על אודות
 האשה הכוּשִׁית, מגיד הכתוב שכל מי שהיה רואה אותה היה מודה בנוייה". וראו עוד בערוך השלם ערך כש (2) שכושי בלשון פרסי
 פירושו יפה ונאה.

4 למשל, בבא בתרא צט ע"ב – "יין הכוּשִׁי"; סוכה לו ע"א – 'אתרוג הכוּשִׁי'; מועד קטן טז ע"ב – 'מה כושי משונה בעורו אף ישראל
 משונים במעשיהם מכל אומה ולשון'.

5 ברכות לו ע"ב.

6 יומא פא ע"ב, וכן קידושין כב ע"ב ד"ה הַנְדוּאִי – מארץ כוש.

7 על זיהוי זה ראו יוסף פלישמן, "לפרשת התלונות של אהרון ומרים על משה", דף שבועי לפרשת בהעלותך תשס"ד (מספר 551).

ד. **תְּפֶשׂ-אֶת־יּוֹפִיָּהּ**. כאמור, זיהוי זה הוא המקובל על היהודים יוצאי ארץ זו. הזיהוי של ארץ כוש עם חבש-אתיופיה מוזכר לראשונה אצל יוסף בן מתתיהו:⁹ "מארבעת בני חם לא בולע לו לכוש כלל במשך הזמן, כי האיתיופיים שעליהם היה שולט קרויים עוד היום כושים בפיהם ובפי כל תושבי אסיה". וכן תרגם רס"ג את הפסוקים שבראש מאמרנו – 'אלחבשה', כלומר חבש.

במאה התשיעית הופיעה בקירואן דמות מופלאה בשם אלדד הדני וסיפר¹⁰ שהוא בא מארץ הנמצאת מעבר לנהרי כוש, ובישר על קיומה של קהילת יהודי אתיופיה, שהם מצאצאי עשרת השבטים:¹¹ ועוד עלה שנחריב פעם שניה והגלה לשבט אשר ולשבט נפתלי והולך אותם לארץ כוש, והיו נוסעים... במדבר עד שבאו אצל גבולם והרגו באנשי כוש מהלך עשרים ימים, והם נלחמים עד היום הזה עם בני מלכיות של כוש. והללו ארבעה שבטים שהם דן ונפתלי וגד ואשר חונים בחוילה... אשר שם הזהב.¹² במאה החמש עשרה עלה רבי עובדיה מברטנורא לארץ ישראל דרך מצרים, ושם פגש יהודים יוצאי חבש-אתיופיה. את המפגש אתם הוא מתאר באיגרת ששלח לאביו בח' באלול רמ"ח:¹³ ואני ראיתי שנים מהם במצרים, והם שחורים מעט אבל לא כבני כושיים, ולא יכלו להבחין מהם אם הם שומרים תורת הקראים או תורת הרבנים... והם אומרים שמתחסיים לשבט דן. ואומרים שרוב הפלפל והתבלין שמוכרים הכושיים באים מארצם. זהו מה שראיתי בעיני ואזני שמעו, אף כי שני האנשים לא היו יודעים לשון הקודש אלא מעט מזער, וגם לשון ערב שלהם בקושי אנשי הארץ מבינים אותו. הרדב"ז¹⁴ הוא הראשון שדן במעמדם ההלכתי של יהודי אתיופיה. בימיו החלו להגיע לשוקי העבדים בקהיר רבים משבויי מלחמה מאתיופיה, וביניהם גם יהודים רבים. הרדב"ז מתאר את המפגש עם יהודים אלה תיאור אנושי חם ונוגע ללב (שו"ת רדב"ז חלק ד סימן ריט):

מעשה היה באשה כושית מארץ כוש הנקרא אלחבש שנשבת ושני בניה עמה וקנה אותה ראובן ושאלנו את פיה מה טיבה ואמרה שהיתה נשואה ואלו בניה מבעלה הנקרא שמו פלוני ובני זה שמו פלוני, ובאו עליהם אויבים והרגו את כל האנשים שהיו בבית הכנסת ואת הנשים... שבו ויכוזו ונתברר שהיא מזרע ישראל משבט דן אשר שוכנים בהרי כוש. במקור אחר הרדב"ז דן ביהודי חבש-אתיופיה כאשר היה לו צורך הלכתי לחקור את מקורות הנילוס. לשם חקירה זו עיין הרדב"ז בספרי המלומדים האתיופים וגבה עדויות משני יהודים: אחד מהם יוצא אתיופיה המכונה בפי הרדב"ז 'רבי יצחק אל חבשי', כלומר יצחק שמוצאו מחבש. נראה שהגיע למצרים כשבו, והוא מעלה זיכרונות על הגשמים במחוז ילדותו. העדות השנייה נגבתה מסוחר מקומי שנסע לאתיופיה. מתברר שהרדב"ז הכיר יהודים יוצאי אתיופיה ולמד להכיר את ארצם, ושוב מתברר שיהודי חבש-אתיופיה הם יושבי ארץ כוש, והם מצאצאי עשרת השבטים: ולענין אם הנהר הזה (הנילוס)... אומר שהוא מריבוי גשמים מכמה טעמים: חדא – שהרי הגוים הבאים משם אנשים סוחרים מגידי אמת הבאים מארץ כוש... אומרים כי יש בארץ כוש מתחילת ארץ אל חבשה על צד הדרום רוב הגשמים אין להם חקר ג' או ד' חדשים אין אדם יוצא מפתח ביתו מרוב גשמים, ועושים נחלים גדולים ואגמים גדולים, וכולם יורדים ונשפכים אל נילוס ומהם עולה ומתרבה, ואומרים כי בזמן אשר מתחיל לגדול הנהר פה הוא תוקף הגשמים לשם.¹⁵ עוד שאלתי את פי חכמיהם וכולם הסכימו שהוא מרוב גשמים... עוד בדקתי בספריהם וכתוב בהספרים סיבת גידולו הוא מהגשמים או הפשרת שלגים, עוד כתוב בספריהם שמקצת המלכים הראשונים שלחו שליחים לדעת מה ענין הנהר הזה ומאין מוצאו, והעידו להם שיוצא מהר אחד הנקרא ג'בל אל קטר דהיינו הר הלבנה, והולך וגדל מרוב הגשמים. שוב קבלנו עדות מר' יצחק אל חבשי איך כשבא מארצו היה בן ט"ו... והיה דר... על נילוס, ואמר שתחילת הגשמים בארצו בניסן וחזקם בתמוז ואב, ומרוב המטר שיורד... כל אנשי העיר בעירם ולא יוכלו ללכת... והעיד שתוספת הנהר... במצרים הוא מרוב הגשמים ההם.

⁸ במ' (יב:א): "וַתְּדַבֵּר מִרְיָם וַאֲהֲרֹן בְּמִשְׁחָה עַל אֲדוֹת הָאִשָּׁה הַפְּשִׁית אֲשֶׁר לָקַח כִּי אִשָּׁה כְּשִׁית לָקַח".

⁹ **קדמוניות היהודים א'**, תרגום אברהם שליט, תל אביב 1967, ספר ראשון עמ' 15.

¹⁰ יש חוקרים המטילים ספק בסיפורי אלדד ואומרים שהם בדויים מלבד, ויש שאומרים שאלדד לא היה ולא נברא ורק משל היה בפי סופרים באותם ימים. ראשון החוקרים שדנו בשאלה זו היה רב צמח גאון, בן ימיו של אלדד, שקבע שדברי אלדד ביסודם נכונים אף שההלכות שהביא אינן עולות בקנה אחד עם מסורות חז"ל, אבל 'ממעין אחד הכל שותין'. על המחלוקת בעניין אלדד הדני ראו אברהם עפשטיין, **אלדד הדני**, פרסבורג תרנ"א; ולדמן (להלן הע' 20) עמ' 18.

¹¹ הציטוט של סיפור אלדד הדני מתוך יהודה דוד אייזענשטיין, **אוצר מדרשים א'** עמ' 23.

¹² על פי בר' ב:יא-יג: "שֵׁם הָאֶחָד פִּישׁוֹן הוּא הַסֹּבֵב אֶת כָּל אֶרֶץ הַחֲוִילָה אֲשֶׁר שָׁם הַזָּהָב. וְהַזֶּה הָאֶרֶץ הַהִיא טוֹב שֵׁם הַבְּדִלָח וְאֶבֶן הַשֹּׁהַם. וְשֵׁם הַנְּהָר הַשֵּׁנִי גִיחוֹן הוּא הַסֹּבֵב אֶת כָּל אֶרֶץ פּוּשׁ". רוב הפרשנים מזהים נהרות אלה עם מקורות הנילוס: פישון עם הנילוס הכחול, והגיחון עם הנילוס הלבן. הם מתאחדים באזור חרטום בירת סודן לנהר אחד, הוא היאור. ראו פירוש דעת מקרא על אתר.

¹³ אברהם יערי, **אגרות ארץ ישראל**, רמת גן 1971, עמ' 132.

¹⁴ ר' דוד בן זמרא, ממגורשי ספרד. חי בקהיר ועמד בראש יהודי מצרים במשך 40 שנים. בסוף ימיו עלה לארץ, נפטר בשנת 1573 ומנוחתו כבוד בבית העלמין העתיק של צפת.

¹⁵ כלומר כאשר הנילוס עולה על גדותיו בקהיר הרי תקופת הגשמים בארץ אל חבשה היא בשיאה.

בתשובה אחרת דן הרדב"ז במעמד ההלכתי של העבדים היהודים המובאים למצרים. כיהודים אין להם דין עבד כנעני, אך גם דיני עבד עברי אין להם. אדרבה, יש לקיים בהם מצוות פדיון שבויים, כלומר "לקנות" אותם בשוק העבדים ואז לשלחם לחופשי (שם ז,ה). על סמך תשובות הרדב"ז ואמירות אחרות,¹⁶ נקבע בדורנו שיהודי אתיופיה הם יושבי ארץ כוש מצאצאי עשרת השבטים, ויש להביאם לארץ על פי חוק השבות. וקובע הרב עובדיה יוסף:¹⁷

באתי למסקנא שהפלשים הם צאצאים לשבט מישראל שהדרימו לכוש, ואין כל ספק שהגאונים הנ"ל שקבעו שהם משבט דן... והגיעו למסקנא זו ע"פ עדויות וראיות מהימנות ביותר, וקבלה מפי רבותיהם... ולאחר שנתבקשתי ממנהיגי הפלשים אשר פנו אלי בבקשה להתחבר עם אחינו בית ישראל ברוח התורה וההלכה, תורה שבכתב ושבעל פה, ללא כל סייג, ולקיים כל מצות התורה הקדושה, ע"פ הוראות חז"ל אשר מפיהם אנו חיים, אמרתי לנפשי... וחייבים אנחנו להצילם מהתבוללות וטמיעה, ולהחיש עלייתם ארצה, ולחנכם ברוח תורתנו הקדושה, ולשתפם בבנין ארצנו הקדושה, ושבו בנים לגבולם... היועץ המשפטי לממשלה פרופ' אהרן ברק, הורה, שבעקבות ההחלטה להכיר ביהודי אתיופיה כיהודים ע"פ חוק השבות, אין לעכב את רישומם במירשם האוכלוסיה כיהודים.

יהי רצון שנזכה לראות במהרה בקיבוץ גלויות השלם: **מְזַרְהָ יִשְׂרָאֵל יִקְבְּצֵנוּ וְיִשְׁמְרוּ כְּרֵעָה עֲדָרוּ.**

ד"ר יואל שילה
המכללה האקדמית אשקלון

¹⁶ מנחם ולדמן, מעבר לנהרי כוש, ישראל תשמ"ט.

¹⁷ שו"ת יביע אומר חלק ח, אבן העזר סימן יא. וראו שו"ת ציץ אליעזר חלק יב סימן סו (ושוב בחלק יז סימן מח, ועוד) שחולק על הרב עובדיה ומעדיף שלא להכיר בהם כיהודים.